

and it is determined that the main pillar was the loyalty of citizens towards the state and the ruling dynasty. The study also found that during the 19th century, in order to regulate or limit the rights of national minorities, a number of legislative acts were published, which in turn led to significant population movements and the transformation of cities in Ukraine to multinational administrative centers. In connection with the need to control the movement of the population, which belonged to different ethnic groups, and under the influence of foreign countries the authority realized the need for a detailed account of the whole population and its ethnic composition, in particular.

Key words: census, ethnicity, national policy, ethnic group, minority, foreign immigrants.

УДК 94:7.072.2(477)«1920/1930»

Олександр Бонь

ДМИТРО ГОРДЕЄВ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКИХ МИСТЕЦТВОЗНАВЦІВ У 1920–1930-х РОКАХ

У статті розглянуто життєвий шлях і науковий доробок відомого харківського мистецтвознавця Дмитра Петровича Гордеєва у 1920–1930-х рр., визначено його місце та роль у розгортанні роботи багатьох мистецтвознавчих інституцій тогочасної столиці радянської України. Охарактеризовано коло мистецтвознавців, з якими співпрацював Д. Гордеєв. На прикладі діяльності вченого простежено механізми тиску тоталітарної держави на форми і тематику роботи харківських науковців. Також здійснено спробу дослідити трагічну долю харківської школи мистецтвознавців.

Ключові слова: Дмитро Гордеєв, мистецтвознавство, Харків, репресії, БАМЛАГ, В. Дубровський, В. Зуммер.

З початком української революції 1917 р. у Київ та Харків на хвилі національного піднесення переїхали із Москви та Петрограда митці та мистецтвознавці, котрі посідали помітні позиції у столицях Росії. Це Георгій Нарбут, Борис Мозолевський, Павло Балицький, Павло Зайцев [5], Борис Крижановський, Микола Макаренко [17], Олекса Новицький [9], Сергій Трійницький, Степан Яремич та ін. Частина з них ніколи не жила в Україні, мала лише українське походження, як, наприклад, Олекса Новицький, але всі вони хотіли прислужитися українській культурі. Цей феномен ще належить оцінити дослідникам. У зв'язку з цим значно посилюється потенціал розвитку українського мистецтвознавства, охорони пам'яток, пам'яткознавства. Створення Всеукраїнської академії наук також дало значний поштовх пам'яткоохоронним, музеєзнавчим та мистецтвознавчим студіям.

У 1920–1930 рр. у радянській Україні існувало два найбільших центри мистецтвознавчих досліджень — Київ і Харків. У цих містах з дореволюційного часу склались українські мистецтвознавчі школи. Можна назвати імена київського

мистецтвознавця Г. Павлуцького, Є. Редіна та Ф. Шміта, які плідно працювали у Харкові. Харківська та київська школи продовжили розвиватись у 1920-х роках у складних умовах погіршення матеріальної ситуації та встановлення ідеологічного диктату більшовицької влади. Серед плеяди харківських мистецтвознавців, учнів академіка Федора Івановича Шміта [6] помітне місце посів Дмитро Петрович Гордеєв, котрий розпочав свою наукову і творчу діяльність у передреволюційний період. Його постать, наукові й організаційні здобутки ще не оцінені належним чином.

Метою цього дослідження є творчий внесок Дмитра Петровича Гордеєва у розвиток харківського мистецтвознавства.

Харківська мистецтвознавча школа 1920–1930-х років та пов'язані з нею наукові інституції вже були предметом зацікавлення таких дослідників, як В. Афанасьєв [1], С. Білокінь [2–4; 24], С. Побожій [22] та ін. Маємо й біографічні статті про постать Дмитра Гордеєва дослідниці Світлани Іваненко [11], а також про його пам'яткоохоронну діяльність С. Побожія [С. Побожій «В целях

приняття мер к охроне памятников старины и искусства»]. Ця розвідка є продовженням серії публікацій автора про Д.П. Гордєєва [8].

Дмитро Гордєєв належав до молодії генерації українських мистецтвознавців, таких як Ф. Ернст [7] у Києві, С. Таранушенко [19], О. Нікольська у Харкові та ін. У Харкові Ф.І. Шміта вдалося створити власну школу мистецтвознавців (частину їх зафіксувало фото 1921 р. [12]). Зважаючи на високий науковий авторитет та здобутки у 1921 р. його було обрано академіком Всеукраїнської академії наук (ВУАН) [6, 24–26; 20, 38]. Але ідеологічний конфлікт з київськими українськими вченими ВУАН, які належали до кола Українського наукового товариства (УНТ) (Г. Павлуцький та інші) призвів до того, що робота академічних мистецтвознавчих структур була заблокована. І тільки після обрання дійсним членом ВУАН у 1922 р. історика мистецтва Олексі Петровича Новицького конфлікт був частково розв'язаний (остаточно — лише з від'їздом у 1924 р. Ф. Шміта у Ленінград) [14, арк. 1]. Науково-дослідну кафедру мистецтвознавства було організовано рішенням Головпрофосвіти в липні 1922 р., а перше засідання відбулось 26 вересня 1922 р. на чолі з академіком Ф. Шмітом. Одночасно він керував у Харкові кафедрою східноєвропейської культури, аспірантами якої були О. Нікольська, К. Берладіна, М. Лейтер та Т. Івановська [25, арк. 1].

Стала очевидною необхідність координації досліджень між київськими і харківськими мистецтвознавцями. Ця робота здійснювалась О. Новицьким і Д. Гордєєвим (1889–1968). Останній у своїй автобіографії початку 1930-х років кваліфікує себе як історика мистецтва, візантинознавця, кавказознавця й позиціонує членом київської науково-дослідної кафедри мистецтвознавства, керівником її харківської секції і одночасно дійсним членом Кавказького історико-археологічного інституту [32, арк. 9]. Д. Гордєєв походив зі змішаної українсько-російської родини відомого харківського професора-ветеринара. Відомо, що у 1908–1911 рр. він разом із молодшим братом Божидаром входив до літературного об'єднання харківських поетів «Блакитна лілія». Після закінчення Харківського університету був залишений у 1913 р. при кафедрі історії та теорії мистецтв для підготовки до професорського звання. У 1917 р. обраний ад'юнктом Кавказького історико-археологічного інституту. На якийсь час залишився у Харкові й займався рятуванням пам'яток, а згодом переїхав до Тифліса. Збереглася копія архівної довідки, за якою він звільнився з Харківського університету 3 травня 1918 р. [33, арк. 41].

Слід зазначити, що з реорганізацією Харківського університету та переїздом до Києва Ф. Шміта виникла загроза зникнення харківської

школи мистецтвознавства. На той час харківські мистецтвознавці гуртувались навколо науково-дослідної кафедри європейської культури. Академік Олекса Новицький з метою збереження і розвитку харківської школи мистецтвознавців ініціював створення у місті секції науково-дослідної кафедри мистецтвознавства (під керівництвом Д. Гордєєва) з підсекцією українського мистецтва (керівник — професор С. Таранушенко). Д. Гордєєв і С. Таранушенко також звертались 14 листопада 1926 р. до керівника Укрнауки В. Озерського про необхідність заснування секції [26, арк. 2–3]. 25 листопада Укрнаука утворила дві підсекції — українського та східного мистецтва, — які було приєднано до київської науково-дослідної кафедри мистецтвознавства [40, арк. 18]. О. Новицький переконав уповноваженого Укрнауки у Києві Л.М. Левицького у доцільності призначення Д.П. Гордєєва [31, арк. 5].

У своїй більш пізній автобіографії науковець згадує, що з 1926 до 1930 р. «наїздами» керував харківською секцією київської науково-дослідної кафедри мистецтвознавства. Збереглося чимало документів, які свідчать про його діяльність у ВУАН [33]. З 1926 р. Дмитро Гордєєв — дійсний член кафедри історії західноєвропейської культури (в інших документах називається «європейської культури». — О. Б.) та керівник секції мистецтвознавства, що було затверджено на засіданні президії Укрнауки 10 липня 1926 р. [33, арк. 2].

Здавалось, віддаленість (проживання у Тифлісі) завадить плідній праці. Але Дмитро Петрович зміг використати цю обставину на користь українського мистецтвознавства. Його відряджав Народний комісаріат оборони (НКО) для досліджень пам'яток Кавказу у 1927–1930 рр. [33, арк. 23; 35, арк. 3, 4, 8, 11]. Так виник новий напрям в українському мистецтвознавстві — кавказознавство, а також розвивалось сходознавство. Професор Д. Гордєєв був дійсним членом Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців у Харкові [33, арк. 5]. Вона також відправляла професора до Грузії та Вірменії для збору зображальних матеріалів, обмірів та світлин пам'яток [33, арк. 9]. Через нього придбавали важливі для діяльності українських сходознавців карти тощо [42, арк. 6]. Коли у 1930-х роках було створено у Харкові Науково-дослідний інститут сходознавства, Д. Гордєєв продовжував у ньому працювати [33, арк. 12]. Ось як він оцінював тогочасну ситуацію у харківському музейному і мистецтвознавчому середовищі: «Після від'їзду із Харкова проф. Ф.І. Шміта музейні справи, попавши у некваліфіковані руки, знаходились у Харкові у сумному стані, я був залучений Наркомосом до роботи і по музейній лінії» [44, арк. 3].

Саме Д. Гордєєву було доручено в Харкові ревізувати та реорганізувати Всеукраїнський соціальний музей імені Артема. У ньому було

зібрано експонати, що розкривали історію громадянської війни, зокрема зразки озброєння Червоної армії, партизанська зброя, а також трофеї та зброя козацької доби (саме остання згодом стане «доказом» підготовки харківськими музейниками повалення радянського ладу). 11 листопада 1928 р. заступник наркома освіти Полоцький запросив науковця до роботи в Українському комітеті охорони пам'яток культури як члена-фахівця у цій галузі [43, арк. 1].

Одним із найбільш активних харківських мистецтвознавців 1920–1930 рр. був С. Таранушенко. Найбільшу цінність для національної культури становили організовані ним експедиції для вивчення українського дерев'яної монументальної (церковної) і житлової архітектури. За літо 1927 р. ним було досліджено, обміряно та сфотографовано 19 пам'яток у Харківському, Сумському, Ізюмському округах, з охопленням найголовніших дерев'яних пам'яток XVIII–XIX ст. на Слобожанщині, церков у Кам'янці-Подільському і Вінниці [13, арк. 1–2]. У 1928–1929 рр. Стефан Андрійович продовжував обміри і дослідження найвизначніших дерев'яних церков, закінчив вивчення житлового будівництва в Лебедині, почав дослідження народної металопластики, малюнків Т. Шевченка, які зберігалися в Чернігівському музеї В. Тарновського [16, арк. 2].

Зусиллями наукових співробітників харківської секції було підготовлено і видано в Харкові у 1928–1929 рр. наукове видання «Мистецтвознавство. Збірник 1». В умовах року «великого перелому» цей збірник влада сприйняла неприхильно [18].

Серед найталановитіших харківських учнів Ф.І. Шміта також можна назвати Олену Олександрівну Нікольську. Вона ще у 1916 р. співпрацювала з Дмитром Гордєєвим у Історико-філологічному товаристві й Музеї старовини та красних мистецтв Харківського університету [22, 116]. Сам Дмитро Петрович значно пізніше, у 1962 р., писав, що основним науковим зацікавленням Олени Нікольської було візантинознавство та мистецтво Грузії й Вірменії [30, арк. 1].

Слід зазначити, що наукові співробітники секції (вони ж — учні Ф. Шміта) О. Нікольська, О. Берладіна, Є. Берченко активно досліджували мистецтво Кавказу. Тут позначився, на нашу думку, вплив академіка Ф. Шміта та Д. Гордєєва. Здійснювались наукові експедиції в Грузію і Вірменію.

Відомо, що Д. Гордєєв з жовтня-листопада 1926 р. працював у Харківському інституті народної освіти на науково-дослідній кафедрі [33, арк. 6]. Тривалий час він був професором і в Харківському художньому інституті [33, арк. 15]. За 1932–1933 н. р. Д. Гордєєв був оголошений «преміюваним ударником», про що є копія посвідчення від 3 травня 1933 р. [33, арк. 27].

Після липневої сесії ВУАН 1930 р. перший та третій відділи ВУАН було реорганізовано у другий соціально-економічний. Останній увійшов до Українського науково-дослідного інституту історії матеріальної культури (УНДІМК), який було створено у ході ідеологічної перебудови академії 1931 р. Дмитро Гордєєв з 1930 до 1933 р. був заступником директора і керівником секції історії мистецтва [33, арк. 14]. Також виконував обов'язки члена президії УНДІМК. Але це вже були часи ідеологічного тиску тоталітарної держави. Проводились постійні перевірки наукової діяльності на ідеологічну відповідність більшовицьким ідеологемам. У березні-квітні 1931 р. робота інституту була негативно оцінена (перш за все з ідеологічного погляду) комісією [41, арк. 1–5]. Це не могло не відбитись згодом на становищі Д. Гордєєва, хоча результати перевірки спочатку не зачепили його.

У жовтні 1931 р. Д. Гордєєв доповів про навчальний план занять із аспірантами інституту на 1931–1932 н. р. [39, арк. 11]. У 1932 р. він викладав та проводив семінарські заняття і за умовою НКО з травня по жовтень мав отримати відпустку для роботи у Тифлісі. У травні 1932 р. Д. Гордєєв просить звільнити його від тимчасово покладених на нього обов'язків завідувача навчальною частиною у зв'язку з від'їздом на п'ять місяців на Кавказ [33, арк. 22]. Це та інше прохання про звільнення з посади заступника директора УНДІМК, звернене до директора інституту, були передані того ж вечора 11 травня через відомого музейника і пам'яткоохоронця Василя Дубровського. Тоді ж Д. Гордєєв інформував про своє рішення мистецтвознавця професора Всеволода Зуммера (тимчасово призначеного виконувати ці обов'язки) на «самокритичному вечорі» відомого мистецтвознавця проф. Івана Врони у Всеукраїнській асоціації марксо-ленінських інститутів. Очевидно, пішовши з харківських посад, Дмитро Петрович сподівався уникнути негативних наслідків. Згодом, трохи більше ніж на рік, доля поєднає цих харківських мистецтвознавців зі Стефаном Таранушенком у вигаданій каральними органами справі харківських музейників. А відтак вони всі четверо в одному вагоні прибудуть у БАМЛАГ (Байкало-Амурський виправно-трудовий табір) [10, 63]. Пізніше І.І. Врона, ректор Київського художнього інституту (1925–1930 рр.) та директор Музею мистецтв ВУАН (1925–1931 рр.), теж буде репресований.

Над Дмитром Гордєєвим скупчувались хмари. 22 червня 1933 р. розпорядженням по УНДІМК він був звільнений зі штату з 20 червня (тобто заднім числом). Причиною стало те, що Д. Гордєєв «своєю науковою продукцією за 1932–1933 р. не довів, що він методологічно переозброївся і позбавився буржуазних засад з історії мис-

тецтва, як це він здекларував під час самокритики у 1932 р.» [33, 28].

2 серпня Дмитро Гордєєв зважається на лист до заступника наркома освіти А. Хвилі. Збереглась чернетка цього звернення (взагалі професор завжди робив копії, помітки про відправлення відповіді на листи, залишав чернетки документів), на полях якої він записав обставини події. На розгляд А. Хвилі Д. Гордєєв подав тексти своїх статей в «Українську радянську енциклопедію» (УРЕ). Але заступник наркома не зміг прийняти професора та і статті сам не читав, а доручив Покровському. 7 серпня через свого секретаря Слатіна А. Хвиля повідомив про те, що за цими короткими статтями він не бачить підстав для перегляду розпорядження про звільнення Дмитра Гордєєва (вчений наївно вірив, що наукові статті, надруковані ще до «самокритики», можуть бути гарантією від репресій). Крім того, заступник наркома дав розпорядження відкласти друк згаданих статей в УРЕ [34, арк. 23]. Спроби Д. Гордєєва відразу після відповіді А. Хвилі потрапити на прийом до наркома В. Затонського 7 і 8 серпня 1933 р. не були успішними [34, арк. 25].

У той же день мистецтвознавець намагався у НКО домовитися з Порай-Кошицем, секретарем з наукових питань В. Затонського, на предмет прийому в наркома. Далі у записках науковця бачимо чернетки листа до наркома освіти В. Затонського у двох варіантах, датовані 7 та 20 серпнем 1933 р. Саме друга редакція і подана через згаданого Порай-Кошиця В. Затонському. В архіві науковця бачимо і пояснювальну записку до цього листа. У ній можна простежити механізми, якими користувалось тогочасне партійно-державне керівництво з метою знищити авторитет і позбавити наукової праці Д. Гордєєва. Так, вченому закидалась прихильність до національно-буржуазних концепцій за статтю, надруковану близько двадцяти років тому. Ще одним «важелем впливу» на Д. Гордєєва, котрий підпадав під підозру «неблагонадійності», була перевірка «благонадійності» вченого без його присутності [34, арк. 1–6]. Не допомогли й довідки про те, що він є ударником у Харківському художньому інституті. Таким чином, ані самоцензура у наукових працях, ані «ударницька» лояльність не були гарантією від покарання.

«Ситом» для перевірки харківський вчених з метою позбавлення художньо-мистецького загалу Харкова від «соціально чужих» елементів стало злиття Українського науково-дослідного інституту матеріальної культури та Інституту історії української культури ім. Д.І. Багалія. З цього приводу Д. Гордєєва було запрошено на засідання, на якому він виступив. Внаслідок реорганізації вчений потрапив до сектору феодалної формації. Водночас його наукова праця за 1932–1933 рр. не викликала запитань.

Директор інституту Похилевич щодо звільнення професора дав таке пояснення: про перегляд справи не повідомляли, оскільки не знали його харківської чи тифліської адреси. Це було відвертою неправдою, оскільки вчений секретар УНДІІМК В.В. Дубровський та керівник «мистецтвознавчої вертикалі» В.М. Зуммер (з якими Д.П. Гордєєв невдовзі проходилиме по одній справі й каратиметься в одному таборі) мали обидві адреси [28, арк. 13–14]. Зазначимо, що ще в червні 1932 р. Всеволод Зуммер був керівником УНДІІМК [39, арк. 23]. Загалом згадані чорнові записи листів та пояснень дають уявлення про те, що мистецтвознавець, як і більшість науковців, котрі намагались зберегти своє чесне ім'я, не розумів механізмів роботи тоталітарної системи та тієї загрози, що над ним нависла. Д. Гордєєв терміново був змушений від'їхати в Тифліс у наукових справах Кавказького історико-археологічного інституту й про результати роботи кваліфікаційної комісії НКО у його справі 11 серпня він попросив А. Комашка повідомити О. Берладіну [34, арк. 39].

Вже незадовго до арешту 29 вересня 1933 р. Д.П. Гордєєв призначається старшим спеціалістом сектора мови і матеріальної культури Закавказької філії АН СРСР (з 1 вересня) [35, арк. 16].

Щоб продовжити мистецтвознавчу працю в Харкові у тому ж серпні 1933 р. він подав заяву для участі у конкурсі на посаду професора кафедри історії мистецтва Харківського державного університету й продовжив працювати в Харківському художньому інституті. Перед конкурсом на запит університету про кваліфікацію Д.П. Гордєєва інспектором художньої освіти було повідомлено 10 серпня, що його справа розглядається кваліфікаційною комісією НКО [33, арк. 30, 32]. Вчений розумів, що з таким формулюванням, з яким його звільнили з УНДІІМК, шансів пройти по конкурсу у нього не було. Ще однією харківською інституцією, де Д. Гордєєв продовжував працювати, був Інститут сходознавства [33, арк. 35].

У 1932–1933 рр. загалом становище харківських мистецтвознавців погіршилась. Фактично загнані у глухий ідеологічний кут, аспіранти не працювали. Це видно з листування того часу Д. Гордєєва і О. Нікольської. Ідеологічне цькування і арешти призвели до фактичного знищення харківської секції кафедри мистецтвознавства у 1933 р. Ось хронологія арештів, яка свідчить про свідому ліквідацію кола харківських музейників і мистецтвознавців: 10 жовтня заарештовують Д. Гордєєва (для цього його викликають телеграмою у Харків; С. Іваненко помилково вказала місцем арешту вченого Тифліс), 14 жовтня — С. Таранушенка, 21 жовтня — В. Зуммера та О. Нікольську. Провідні ролі міфічної

контрреволюційної організації відводились «українському націоналісту» С. Таранушенку та «проросійським контрреволюціонерам» В. Зуммеру й Д. Гордєєву. Так було сфабриковано міф про українсько-російський фашистський блок у Харківському художньо-історичному музеї, де було накопичено згаданий вище «арсенал» зброї. 19 жовтня 1933 р. ГПУ провело обшук у Харківському державному художньо-історичному музеї і вилучило вогнепальну зброю [22, 122]. На допитах змусили підписати зізнання Д. Гордєєва, С. Таранушенка, О. Поплавського. Цікаво, що жінки виявились більш непоступливими: О. Берладіна та О. Нікольська не визнали себе винними. У квартирі Гордєєвих у Тифлісі було проведено обшук та вилучено особисте листування [37, арк. 1].

На першому ж допиті слідчий Резников оголосив, що Дмитро Петрович звинувачується у підготовці до повстання як член контрреволюційної організації [38, арк. 3 зв.]. Лише через 25 років, у квітні 1958 р., вчений зміг розповісти у проханні про реабілітацію про «форми» ведення слідства: постійні нічні допити, холодну камеру, загострення ревматизму, сфальсифіковані протоколи, які вимагали підписати слідчі, поспішаючи виконати «план». За непереконливістю доказів харківських мистецтвознавців було засуджено за статтю 54 Кримінального кодексу на не найбільший строк — 5 років таборів із зарахуванням попереднього ув'язнення [38, арк. 3 зв.].

Аналогічний погром чекав у 1933 р. і київських мистецтвознавців та музейників. У березні 1933 р. керівник Всеукраїнського музейного містечка П.П. Курінний на допитах в органах ГПУ УСРР змушений був свідчити про те, що О.П. Новицький є ланкою, яка зв'язує різні групи «українських націоналістів» [29, арк. 46]. Заарештована 27 березня 1934 р. Євгенія Рудинська, працівниця Музею українських діячів науки і мистецтва, очолюваного О.П. Новицьким, дала свідчення про міфічну контрреволюційну організацію, до якої входили П.П. Курінний, Д.М. Щербаківський та інші причетні до науково-дослідної кафедри мистецтвознавства вчені [27, арк. 1, 3, 10].

У листопаді 1933 р., за свідченнями співробітників кафедри Ф. Ернста і С. Таранушенка, було «доведено» їх причетність до контрреволюційної організації [28, арк. 1, 6]. Теж саме «підтвердив» на допитах 8 та 13 січня 1934 р. Д.П. Гордєєв, вказуючи, що академік О.П. Новицький був ланкою, яка з'єднувала контрреволюційні кола Києва і Харкова [28, арк. 8].

Місцем заслання Д. Гордєєва та згаданих вище харківських мистецтвознавців і пам'яткоохоронців був сумнозвісний БАМЛАГ. За свідченнями його колеги і «співучасника» Василя Дубровського, вчений нетривалий час перебував на загальних роботах — будівництві залізниці, потім працював статистиком — секретарем лісової частини виробничо-технічної частини другого відділу БАМЛАГу, а згодом — в художньо-плакатній майстерні у центрі БАМЛАГу м. Свободному [10, 63]. Стратегія виживання була зрозуміла, вона дозволяла вистояти в сталінських таборах частині інтелігенції — використання освіченості й таланту, що їх, як це не парадоксально звучить, потребувала тоталітарна система.

У типолітографії Д. Гордєєв працював з 1 січня 1935 р. До роботи ставився сумлінно і давав високу ефективність: керував художнім гуртком та гуртком малограмотних, передавав свій досвід професора молодим художникам [36, арк. 1]. Про оцінку діяльності вченого у м. Свободному (більшість населення міста становили ув'язнені) свідчить коротенька довідка, яку він зберіг на довгі десятиліття. На третині аркуша із учнівського зошита 1 серпня 1936 р. чиясь співчутлива рука вивела клопотання до начальника фінуправління БАМЛАГу про видачу допомоги Д. Гордєєву із фонду тих, хто звільняється, — 50 рублів! Можна лише уявити, яким був цінним для Дмитра Петровича невеликий сірий папірець із бланком, де було написано, що до нього за відмінну роботу застосовано пільги у вигляді додаткових заліків днів, проведених у таборі. Це дозволило Д. Гордєєву достроково звільнитись [36, арк. 2]. Реабілітація відбулась лише 31 березня 1959 р. рішенням президії Харківського обласного суду [38, арк. 6].

Таким чином, вищевикладене дає можливість дійти таких висновків. Дмитро Петрович Гордєєв та інші харківські мистецтвознавці налагодили плідну співпрацю у межах харківської секції науково-дослідної кафедри мистецтвознавства ВУАН з київськими вченими. Дмитро Гордєєв зміг організувати і продовжити роботу харківської школи мистецтвознавців. Проте спочатку методологічний та ідеологічний тиск, а потім арешти та заслання розірвали зв'язок поколінь дореволюційних і радянських вчених, на довго позбавивши їх можливості працювати на користь української науки.

ДЖЕРЕЛА

1. Афанасьєв В. Покликання стало його долею [Текст] / В. Афанасьєв // Культура і життя. — 1997. — 13 серпня.
2. Білокінь С. Велетень мистецтвознавства / С. Білокінь // Пам'ятки України. — 1989. — № 3. — С. 12–18.
3. Білокінь С. Двадцять роки в житті і діяльності С. Таранушенка / С. Білокінь // С.А. Таранушенко та проблеми вивчення мистецтва Слобожанщини XVIII–IX століть : тези доповідей та повідомлень наук.-теор. конф., присвяченої 100-річчю від дня народження С.А. Таранушенка. — Суми, 1989. — С. 7–10.
4. Білокінь С. Мистецтвознавець, етнограф: до 80-річчя від дня народження С.А. Таранушенка / С. Білокінь // Народна творчість та етнографія. — 1969. — № 6. — С. 67–69.
5. Білокінь С. Сторінками загиблого «діаріуша» / С. Білокінь // Пам'ятники України. — 1998. — № 1 (118). — С. 30–57.
6. Білокінь С. Українська зірка вченого: [про Ф.І. Шміта] / С. Білокінь // Пам'ятники України. — 1987. — № 1 (71). — С. 24–26.
7. Білокінь С. В обороні української спадщини: історик мистецтва Федір Ернст / С. Білокінь. — К. : Інститут історії України НАН України, 2006. — 286 с.
8. Бонь О.І. Д.П. Гордєєв та діяльність харківської секції науково-дослідної кафедри мистецтвознавства ВУАН [Електронний ресурс] / О. І. Бонь // Література та культура Полісся. — 2009. — Вип. 49. — С. 138–145. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ltkp_2009_49_19.pdf
9. Бонь О.І. Академік Олекса Петрович Новицький: наукова та громадська діяльність / О.І. Бонь. — К. : Рідний край, 2004. — 219 с.
10. Дубровський В. 2-й Відділ БАМЛАґу ГПУ-НКВД / В. Дубровський. — Нью-Йорк : Наша Батьківщина, 1965. — 79 с.
11. Іваненко С.О. Життєвий шлях мистецтвознавця Дмитра Петровича Гордєєва (спроба реконструкції) / С.О. Іваненко // Культурна спадщина Слобожанщини. Культура, мистецтво, філософія, охорона пам'яток : збірка науково-популярних статей. — Х. : Курсор, 2011. — Вип. 24. — С. 23–32.
12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ). — Ф. 278. — № 1635. — 3 арк.
13. ІР НБУВ. — Ф. 278. — № 1371. — 21 арк.
14. ІР НБУВ. — Ф. 279. — № 4. — 7 арк.
15. ІР НБУВ. — Ф. 279. — № 6. — 2 арк.
16. ІР НБУВ. — Ф. 279. — № 1221–1222. — 2 арк.
17. Макаренко Д.Є. Микола Омелянович Макаренко / Д.Є. Макаренко. — К. : Наукова думка, 1992. — 166 с.
18. Мистецтвознавство. Збірник 1. — Х., 1928–1929. — 165 с.
19. Нестуля О.О. Дослідник народного мистецтва (С.А. Таранушенко) / О.О. Нестуля / Репресоване краєзнавство. — К. : Рідний край, 1991. — С. 175.
20. Нестуля О.О. Понад усе ставив істину / О.О. Нестуля // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). — К. : Рідний край, 1991. — С. 38.
21. Нестуля О.О. Україна стала його долею / О.О. Нестуля // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). — К. : Рідний край, 1991. — С. 101–113.
22. Побожій С. Олена Нікольська портрет на тлі тоталітарної доби / С. Побожій // Пам'ятки України. — 1998. — № 1. — С. 116–123.
23. Побожій С.І. «В целях принятия мер к охране памятников старины и искусства» (Рапорт історика мистецтва Д. Гордєєва про поїздку до Лебединського повіту) / С. Побожій // Сумський історико-архівний журнал. — 2010. — № VIII–IX. — С. 76–80.
24. Таранушенко С.А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 рр. / упоряд. О.О. Савчук, М.М. Красиков, С.І. Білокінь ; передм. С.І. Білокіня ; підготовка тексту та прим. О.О. Савчука, М.М. Красикова ; авт. післямови та наук. ред. М.М. Красиков. — Харків : Видавець Савчук О.О., 2011. — 692 с.; 702 іл.
25. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ). — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1184. — 49 арк.
26. ЦДАВОВУ — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 5954. — 13 арк.
27. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. ФП-26867. — 20 арк.
28. ЦДАГОУ. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. ФП-30355, т. 2. — 23 арк.
29. ЦДАГОУ. — Ф. 263. — Оп. 1 — Спр. ФП-48628. — 60 арк.

30. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМУ). — Ф. 208. — Оп. 1. — Спр. 69. — 8 арк.
31. ЦДАМЛМУ. — Ф. 208. — Оп. 1. — Спр. 188. — 7 арк.
32. ЦДАМЛМУ. — Ф. 208. — Оп. 1. — Спр. 215. — 17 арк.
33. ЦДАМЛМУ. — Ф. 208. — Оп. 1. — Спр. 217. — 43 арк.
34. ЦДАМЛМУ. — Ф. 208. — Оп. 1. — Спр. 218. — 42 арк.
35. ЦДАМЛМУ. — Ф. 208. — Оп. 1. — Спр. 219. — 21 арк.
36. ЦДАМЛМУ. — Ф. 208. — Оп. 1. — Спр. 224. — 2 арк.
37. ЦДАМЛМУ. — Ф. 208. — Оп. 1. — Спр. 247. — 16 арк.
38. ЦДАМЛМУ. — Ф. 208. — Оп. 1. — Спр. 251. — 19 арк.
39. ЦДАМЛМУ. — Ф. 208. — Оп. 1. — Спр. 284. — 22 арк.
40. ЦДАМЛМУ. — Ф. 208. — Оп. 1. — Спр. 288. — 23 арк.
41. ЦДАМЛМУ. — Ф. 208. — Оп. 1. — Спр. 289. — 6 арк.
42. ЦДАМЛМУ. — Ф. 208. — Оп. 1. — Спр. 290. — 73 арк.
43. ЦДАМЛМУ. — Ф. 208. — Оп. 1. — Спр. 324. — 25 арк.
44. ЦДАМЛМУ. — Ф. 208. — Оп. 1. — Спр. 251. — 19 арк.

REFERENCES

1. Afanasiev V. Poklykannia stalo yoho doleiu / V. Afanasiev // *Kultura i zhyttia*. — 1997. — 13 serpnia.
2. Bilokin S. Veleten mystetstvoznavstva / S. Bilokin // *Pamiatky Ukrainy*. — 1989. — № 3. — S. 12–18.
3. Bilokin S. Dvadsiaty roky v zhytti i diyalnosti S. Taranushenka / S. Bilokin // S.A. Taranushenko ta problemy vyvchennia mystetstva Slobozhanshchyny XVIII–XIX stolit : tezy dopovidei ta povidomlen nauk.-teor. konf., prysviachenoi 100-richchyu vid dnia narodzhennia S.A. Taranushenka. — Sumy, 1989. — S. 7–10.
4. Bilokin S. Mystetstvoznavets, etnohraf : do 80-richchya vid dnia narodzhennia S.A. Taranushenka / S. Bilokin // *Narodna tvorchist ta etnohrafia*. — 1969. — № 6. — S. 67–69.
5. Bilokin S. Storinkamy zahybloho «diariusha» / S. Bilokin // *Pamiatnyky Ukrainy*. — 1998. — № 1 (118). — S. 30–57.
6. Bilokin S. Ukrayinska zirka vchenoho: [pro F.I. Shmita] / S. Bilokin // *Pamiatnyky Ukrainy*. — 1987. — № 1 (71). — S. 24–26.
7. Bilokin S. V oboroni ukrayinskoi spadshchyny: istoriyk mystetstva Fedir Ernst / S. Bilokin. — K. : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2006. — 286 s.
8. Bon O.I. D.P. Hordieiev ta diyalnist kharkivskoi seksii naukovy-doslidnoi kafedry mystetstvoznavstva VUAN [Elektronnyy resurs] / O.I. Bon // *Literatura ta kultura Polissia*. — 2009. — Vyp. 49. — S. 138–145. — Rezhym dostupu : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ltkp_2009_49_19.pdf
9. Bon O.I. Akademik Oleksa Petrovych Novytskyi: naukova ta hromadska diialnist / O.I. Bon. — K. : Ridnyi krai, 2004. — 219 s.
10. Dubrovskiy V. 2-i Viddil BAMLAHu HPU-NKVD / V. Dubrovskiy. — Niu-York : «Nasha Batkivshchyna», 1965. — 79 s.
11. Ivanenko S.O. Zhyttievyi shliakh mystetstvoznavstva Dmytra Petrovycha Hordieieva (sproba rekonstruktsii) / S.O. Ivanenko // *Kulturna spadshchyna Slobozhanshchyny. Kultura, mystetstvo, filosofia, okhorona pamiatok : zbirka naukovy-populiarnykh statei*. — Kh. : Cursor, 2011. — Vyp. 24. — S. 23–32.
12. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I. Vernadskoho (IR NBUV). — F. 278. — № 1635. — 3 арк.
13. IR NBUV. — F. 278. — № 1371. — 21 арк.
14. IR NBUV. — F. 279. — № 4. — 7 арк.
15. IR NBUV. — F. 279. — № 6. — 2 арк.
16. IR NBUV. — F. 279. — № 1221–1222. — 2 арк.
17. Makarenko D.Ye. Mykola Omelianovych Makarenko / D.Ye. Makarenko. — K. : Naukova dumka, 1992. — 166 s.
18. *Mystetstvoznavstvo : zbirnyk 1*. — Kh., 1928–1929. — 165 s.
19. Nestulia O.O. Doslidnyk narodnoho mystetstva (S.A. Taranushenko) / O.O. Nestulia // *Represovane kraieznavstvo*. — K. : Ridnyi krai, 1991. — S. 175.
20. Nestulia O.O. Ponad use stavyv istynu / O.O. Nestulya // *Represovane kraieznavstvo (20–30-ti roky)*. — K. : Ridnyi krai, 1991. — S. 38.
21. Nestulia O.O. Ukraina stala yoho doleiu / O.O. Nestulia // *Represovane kraieznavstvo (20–30-ti roky)*. — K. : Ridnyi krai, 1991. — S. 101–113.

22. Pobozhii S. Olena Nikolska portret na tli totalitarnoi doby / S. Pobozhii // Pamiatky Ukrainy. — 1998. — № 1. — S. 116–123.
23. Pobozhii S.I. «V tselyakh pryniatiya mer k okhrane pamyatnikov stariny i iskusstva» (Raport istoryka mystetstva D. Hordieieva pro poizdku do Lebedynskoho povitu) / S. Pobozhii // Sumskiy istoriko-arkhivnyi zhurnal. — 2010. — № VIII–IX. — S. 76–80.
24. Taranushenko S.A. Naukova spadshchyna. Kharkivskiy period. Doslidzhennia 1918–1932 rr. / uporiad. O.O. Savchuk, M.M. Krasnykov, S.I. Bilokin; peredm. S.I. Bilokonia ; pidhotovka tekstu ta prym. O.O. Savchuka, M.M. Krasnykova ; avt. pislyamovy ta nauk. red. M.M. Krasnykov. — Kharkiv : Vydavets Savchuk O.O., 2011. — 692 s.; 702 il.
25. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy (TsDAVOVU). — F. 166. — Op. 2. — Spr. 1184. — 49 ark.
26. TsDAVOVU. — F. 166. — Op. 6. — Spr. 5954. — 13 ark.
27. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHOU). — F. 263. — Op. 1. — Spr. FP-26867. — 20 ark.
28. TsDAHOU. — F. 263. — Op. 1. — Spr. FP-30355, t. 2. — 23 ark.
29. TsDAHOU. — F. 263. — Op. 1. — Spr. FP-48628. — 60 ark.
30. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy (TsDAMLNU). — F. 208. — Op. 1. — Spr. 69. — 8 ark.
31. TsDAMLNU. — F. 208. — Op. 1. — Spr. 188. — 7 ark.
32. TsDAMLNU. — F. 208. — Op. 1. — Spr. 215. — 17 ark.
33. TsDAMLNU. — F. 208. — Op. 1. — Spr. 217. — 43 ark.
34. TsDAMLNU. — F. 208. — Op. 1. — Spr. 218. — 42 ark.
35. TsDAMLNU. — F. 208. — Op. 1. — Spr. 219. — 21 ark.
36. TsDAMLNU. — F. 208. — Op. 1. — Spr. 224. — 2 ark.
37. TsDAMLNU. — F. 208. — Op. 1. — Spr. 247. — 16 ark.
38. TsDAMLNU. — F. 208. — Op. 1. — Spr. 251. — 19 ark.
39. TsDAMLNU. — F. 208. — Op. 1. — Spr. 284. — 22ark.
40. TsDAMLNU. — F. 208. — Op. 1. — Spr. 288. — 23 ark.
41. TsDAMLNU. — F. 208. — Op. 1. — Spr. 289. — 6 ark.
42. TsDAMLNU. — F. 208. — Op. 1. — Spr. 290. — 73 ark.
43. TsDAMLNU. — F. 208. — Op. 1. — Spr. 324. — 25 ark.
44. TsDAMLNU. — F. 208. — Op. 1. — Spr. 251. — 19 ark.

Александр Бонь

ДМИТРИЙ ГОРДЕЕВ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ХАРЬКОВСКИХ ИСКУССТВОВЕДОВ В 1920-1930-х ГОДАХ

В статье рассмотрены жизненный путь и научное наследие известного харьковского искусствоведа Дмитрия Петровича Гордеева в 1920–1930-х гг., определены его место и роль в разворачивании работы многих искусствоведческих институтов тогдашней столицы советской Украины. Охарактеризован круг искусствоведов, с которыми сотрудничал Д. Гордеев. На примере ученого прослеживаются механизмы давления тоталитарного государства на формы и тематику деятельности харьковских ученых. Также предпринята попытка исследовать трагическую судьбу харьковской школы искусствоведов.

Ключевые слова: Дмитрий Гордеев, искусствоведение, Харьков, репрессии, БАМЛАГ, В. Дубровский, В. Зуммер.

Alexander Bon

DMYTRO HORDIEIEV AND KHARKHIV ART CRITICS' ACTIVITY IN 1920-1930s

There were two biggest art criticism researches in Kyiv and Kharkiv in Soviet Ukraine. They were formed in pre-revolutionary times. In Kharkiv art criticism investigations were developed by the followers of F. Shmidt. Dmytro Hordieiev was one of them. He belonged to a generation of young Ukrainian art critics, such as F. Ernst in Kyiv, S. Taranushenko, O. Nikolska and others in Kharkiv. After F. Shmidt leaving to Leningrad, D. Hordieiev often coordinated Kharkiv scientists' interaction with VUAN in Kyiv. Although he lived most of the time in Tbilisi, D. Hordieiev ruled Kharkiv section of Kiev scientific research department of art criticism in 1926–1930s. He used these life's circumstances for the development of Ukrainian science. His living in Georgia prompted oriental

studies and studies about Caucasus in Ukraine. Dmytro Hordieiev worked for a long time at the Kharkiv Art Institute, in All-Ukrainian Association on Oriental Studies. He did a lot for development of Ukrainian Scientific Research Institute of Material Culture History. D. Hordieiev was a deputy director and the Head of the History of Art Department of this scientific institution. In June, 1933 D. Hordieiev was fired because he hadn't proved his methodological "rearmament". Despite of appealing to the Deputy Commissar of Education A. Khvyliya and the Commissar V. Zatonskyi he couldn't resume his job. On October 10, 1933 he was arrested. Together with other Kharkiv art critics and museum workers S. Taranushenko, V. Zummer, V. Dubrovskyi and others he was sentenced for invented case concerning the participation in counter-revolutionary organization that aimed to overthrow the Soviet regime. They served their sentence together in BAMLAG. D. Hordieiev could live in prison and was prematurely released. And only in 1959 he was rehabilitated. After the prison he had to work exclusively in Georgia. Dmytro Hordieiev made a significant contribution to the development of the Kharkiv school of art criticism in 1920–1930s. Thanks to his efforts Kharkiv section of Scientific Research of the Department of Arts acted and new generation of art researchers was trained.

Key words: Dmytro Hordieiev, art criticism, Kharkiv, repressions, BAMLAG, V. Dubrovskyi, V. Zummer, S. Taranushenko.

УДК 94(477)«1917–1921»+929Суровцева

Ігор Кривошея, Людмила Якименко

УЧАСТЬ НАДІЇ СУРОВЦЕВОЇ В УКРАЇНСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 рр.)

У статті на основі першоджерел, а саме: мемуарної літератури й архівних матеріалів, наукових напрацювань низки вітчизняних і зарубіжних дослідників, відтворено події в житті громадської активістки, політичної діячки, науковця й письменниці Надії Суровцевої на тлі розгортання визвольних змагань українського народу в період Національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Крім того, особливу увагу приділено громадсько-політичній діяльності Надії Суровцевої та її участі в цих подіях під час перебування в Петрограді, Києві та Умані.

Ключові слова: Надія Суровцова, Українська національно-демократична революція (1917–1921), Центральна Рада, Директорія, Гетьманат Павла Скоропадського.

Надія Суровцова (1896–1985) належить до знакових постатей на різних відтинках української історії: її дитинство і юність пов'язані з дореволюційним життям провінційної Умані й бурхливими подіями Першої російської буржуазної революції (1905–1907), її молодість — із Першою світовою війною (1914–1918) і Національно-демократичною революцією (1917–1921), свідоме життя й активна громадсько-політична, літературна, журналістська й наукова діяльність — із закордонним існуванням української еміграції в Австрії та творчою бжемою столичного Харкова (1918–1927), із періодом сталінських репресій у радянській Україні й загратним буттям свідомого українства в північних таборах і спецпоселеннях (1927–1957). У 1957 р. після тридцятирічного ув'язнення Надія Суровцова повернулася в Україну в Умань — спочатку амністована, а потім і повністю реабілітована за відсутністю складу злочину (її звинувачували в польсько-німецькому шпигунстві. — Л. Я., І. К.). Однак доживала вона віку під пильним оком

спецслужб, що інкримінували жінці усілякі злочини й отруювали останні хвилини життя, адже боротьба з інакомисленням, із дисидентством у СРСР у 1970-х роках якраз набирала обертів. Однак ніякі заборони друкуватися, займатися науковою роботою, спілкуватися з друзями та колегами не витравили гуманізму й оптимізму, що стали гаслами життя й боротьби цієї унікальної особистості. У пам'яті всіх, хто її знав, а з проголошенням незалежності України й у свідомості багатьох наших співвітчизників, Надія Суровцова, талановита письменниця, журналістка, громадська діячка, дипломат, історик, краєзнавець, залишилася символом мудрості, витривалості, мужності й жіночої чарівності. Її біографія, наукова діяльність, творча спадщина ставали об'єктом дослідження науковців із різних галузей знань: істориків, літературознавців, краєзнавців, серед котрих варто назвати Я. Дашкевича [1], Ю. Дойкова [2–4], Р. Корогодського [5], М. Коцюбинську [6], І. Кривошею [7; 19], О. Ототюка [8–9], Л. Падун-Лук'янову [10], П. Синицького [11–13],